

Metallniplispitsid Eesti rahvarõivastel

Angelika Nöps

Resümee

Eesti rahvarõivastel kasutatud niplispitsi tehnikas metallpitsid on saanud põhjendamatult tagasihoidliku tähelepanu osaliseks. Erinevalt teistest pitsiliikidest, mille uurimisega on 20. ja 21. sajandil tegeldud, puuduvad uuringud metallpitside kasutamise kohta Eestis. Et mõista täpsemalt metallpitsidega kaunistatud rahvarõivaste tausta, peavad olema teadmised toleaegsetest poliitilistest, majanduslikest ja hariduslikest oludest. Artikli uurimisküsimused puudutavad eesti rahvarõivastel kasutatud metallpitsi levikut, valmistamise tehnoloogiat ning metallniplispitside valmistamist tänapäevastest materjalidest. Käsitlen pitside levikut ja kasutamise otstarvet, samuti tutvustan tehnoloogilisi aspekte, mida rahvarõivavalmistajad saavad kasutada autentse rahvarõiva loomisel.

Võtmesõnad: niplispits, metallniplispits, kardpits, rahvarõivad, pitsi valmistamine, metallniplispitsi materjalid

Sissejuhatus

Rahvarõivad on olulised eestlaste identiteedi kujundamisel ning elavad edasi laulu- ja tantsupidude traditsioonis. Autentsete rahvarõivaste valmistamine nõuab eri esemete tehnoloogiate tundmist ning valmistamisoskust. Rahvarõivaste kaunistamisel on läbi sajandite kasutatud pitsi.

Eestis on pitsi olenemata tehnikast nimetatud piluks, teeniks (nimetav *teen*), raamiks, tipuks, kirjaks (või konkreetsemalt käiste kirjaks, tanu teeniks jne). Niplispitsi ehk niplist nimetatakse ka „pulkadega kootud pitsiks“. Sõna *niplis* on laen meie läänenaabritelt: rootsi keeles *knyppling*, saksa keeles *Klöpplspitze* (*Klöppel* – pitsipulgake või -nuiake). Tõenäoliselt tuleneb sõna *niplis* alamsaksakeelsest sõnast *knüppel*, mis tähendab pahklikku keppi või pulka. Sõna viitab töövahendile, millega pitsi tehakse. Ka inglise, prantsuse ja itaalia keeles on niplispits saanud oma nimetuse töövahenditest, millega seda tehti. (Kurrik 1931: 91.) Metallpitse on algupäraselt nimetatud kard- ja brokaatpitsideks ning kuld-kardpitsideks. Viimased on rahvapärased nimetused, mis ei kajasta pitsi valmistamise tehnoloogiat ega materjali. Selguse mõttes on minu artiklis kõikide pitside ühine nimetus *metallniplispits*.

Eesti rahvarõivastel kasutatud metallniplispitsid on saanud põhjendamatult tagasihoidliku tähelepanu osaliseks. Erinevalt teistest pitsiliikidest, mille

uurimisega on 20. ja 21. sajandil tegeldud, puuduvad uuringud metallpitside kasutamise kohta.

Artiklis olen võtnud vaatluse alla ajaperioodi 18. sajandi algusest kuni 19. sajandi lõpuni, mil heegelpits surus tahaplaanile ajaliselt ja teostuselt rohkem ressursi vajava niplispitsi. Eestis on kindlasti valmistatud linaseid pitse, kuid metallpitside kohapeal valmistamise kohta andmed puuduvad. Et mõista täpsemalt metallpitsidega kaunistatud rahvarõivaste tausta, peavad olema teadmised tolleaegsetest poliitilistest, majanduslikest ja hariduslikest oludest.

Artikli uurimisküsimused puudutavad eesti rahvarõivastel kasutatud metallpitsi levikut, valmistamise tehnoloogiat ning metallniplispitside valmistamist tänapäevastest materjalidest. Käsitlen pitside levikut ja kasutamise otstarvet, samuti tutvustan tehnoloogilist aspekti, mida rahvarõivavalmistajad saavad kasutada autentse rahvarõiva loomisel. Pitside valmistamine eeldab niplispitsi tegemise oskust.

Eesti pitside eelnev uurimislugu

Ilmari Mannineni 1927. aastal ilmunud „Eesti rahvariiete ajaloo“ kordustrüki eessõnas kirjutab Ants Viires (2009: 9): 1927. aastal ilmunud „Eesti rahvariiete ajaloo“ *pani ta* [= Ilmari Manninen] *kindla aluse meie rahvarõivaste uurimisele. Tõsi küll, teine soome teadlane Axel Olai Heikel (1851–1924) oli juba 1909. aastal avaldanud raamatu „Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien“, milles pearõhk langes eesti rahvarõivastele, kuid Mannineni käsitus, mis samuti oli üles ehitatud üksikesemete analüüsile, oli palju üksikasjalisem, tuginedes Eesti Rahva Muuseumi tollal kogunenud hoopis rikkalikumale materjalile ja haarates võimaluse piires kaasa ka seoseid teiste rahvaste rahvarõivastusega.*

„Eesti rahvariiete ajalugu“ (Manninen 2009 [1927]) vaatlleb eesti rahvarõivaid üldiselt ning selles leiduvad kümne metallniplispitsiga kaunistatud eseme fotod, kuid puudub esemete valmistamist ja tehnoloogiat selgitav informatsioon. Küll aga on raamatus mitu lõiku, mis käsitlevad esemeid (peakatted, käised, põlled), mille kaunistamisel on kasutatud ka metallpitsi. Helmi Kurriku avaldatud paikkondlike rahvarõivakostüümide valmistamise käsiraamat „Eesti rahvarõivad“ (1938) oleks olnud mõeldamatu ilma Mannineni ajaloolise, esemeuurimuslikul meetodil tehtud eeltöota. Sama kehtib ka hilisemate vastavate käsiraamatute kohta – alustades Harri Moora juhendamisel valminud suurest koguteosest „Eesti rahvarõivad XIX sajandist ja XX sajandi algult“ (1957) ning lõpetades Melanie Kaarma ja Aino Voolmaa koostatud kolmeköitelise ja neljakeelse raamatuga „Eesti rahvarõivad“ (1981). Kõik need raamatud annavad kirjeldusi ja õpetusi Eesti rahvarõivaste kohta, kuid niplispits on neis vähe esindatud.

Kõige pikem kirjeldus pitside kohta ning kaheksa niplispitsi mustrit on välja toodud 1938. aasta raamatus „Eesti rahvarõivad“ (Kurrik 1938). Seal on veel mitmed niplispitsiga esemete fotod, kuid puuduvad nende valmistamiseks vajalikud joonised. Paar korda on mainitud ka kardpitsi või -paela kasutamist rahvarõivastel, kuid juurde on lisatud halvustav märkus ostukaupade kasutamise kohta. Järgmises raamatus „Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult“ (Moor 1957) on sama pitside peatükk lühendatud kujul. Uusi asjaolusid juurde lisatud ei ole ja puuduvad pitsi tegemise joonised.

1981. aastal välja antud raamatus „Eesti rahvarõivad“ (Kaarma, Voolmaa 1981) puuduvad niplispitsi mustrid. Joonistatud piltidel ja muustrilehel on püütud järele aimata pitsi olemust, kuid joonised on pigem kunstilist laadi ning nende järgi ei ole võimalik pitsi valmistada. Siiski tuleb märkida, et raamatus on lisaks niidipitside fotodele ka mõned lähivõtted metallpitsidest.

Lisaks on ilmunud kaks uurimust nimetuse all „Eesti pitsid“. Esimeses vaatleb Helmi Kurrik (1931) niplispitsi levikut ja teises annab Kalju Kõnsin (1967) lühiülevaate Eesti rahvapäraste pitside valmistamise ja kasutamise kohta alates 17. sajandist.

Kõikides eelpool nimetatud trükistes on ülevaadet rahvarõivastel kasutatud niplispitsi mustrite ja tööjooniste kohta kas vähesel määral (nt Kurrik 1938) või puudub see üldse. Hiljem on ilmunud veel mitmeid paikkondlikke rahvarõivakomplekte kirjeldavaid raamatuid, millel siin lähemalt ei peatuta. Võimalik, et autorid ei ole pidanud seda käsitööstehnikat oluliseks, neil on puudunud niplispitsi oskused või on nad hinnanud tarbijaskonna oskusi pitsi valmistada ebapiisavaks. Siiski pean pikaajalise niplispitsihuvilisena oluliseks pikas perspektiivis tõsta rahvarõivakandjate ja -valmistajate teadmisi niplispitsi kui eraldi käsitööliigi ja Eesti rahvarõivaste väga olulise kaunistusvõtte kohta.

Eesti niplispitsi kui käsitööstehnika uurimustraditsioon algab selle sajandi algusest. Seda on uurinud Tuuliki Vuks (2002) ja Kristina Malmberg (2002). Tuuliki Vuks on oma magistrیتöös „Niplispits ja selle areng Eestis 20. sajandi algusaastatel“ uurinud, mida kirjutasid 1920.–1930. aastate ajakirjad, ajalehed ja erialaraamatud niplispitsist. Lisaks on praktilise tööna valmistatud Eesti Rahva Muuseumis olevate 1920.–1930. aastate pitside põhjal vestimuster ja see ka valmis niblatud, kasutades kodumaist linast niiti. Kristina Malmberg kaitses 2001. aastal Rootsis doktoriväitekirja Eesti niplispitsi teemal ja 2002 aastal avaldati selle kohta raamat „Knyppling: ett hantverk med spets: om kvinnor och knyppling i estlandssvensk tradition“ („Niplispits: käsitsi tehtud pits: naised ja niplispits eestirootsi [= Eesti rannarootsi] traditsioonis“).

Olulise uurimusliku aspektina tuleb märkida Sari Marjut Rainne kaitsitud magistrیتööd „Eesti arheoloogilised metallpitsid“ (2008) ja selle kokkuvõtvat

artiklit „Metallpitsid Tallinna Püha Johannese Hospitali (Jaani seegi) kalmistu haualeidudes“ (2010). Rainne käsitleb Tallinna Püha Johannese hospitali (Jaani seegi) kalmistualal 2001. ja 2004. aastal toimunud arheoloogilistelt kaevamistelt leitud metallpitse ning annab ülevaate põhiliselt 18. sajandist pärit peakatete külge kinnitatud pitside materjaliuuringu tulemustest ja konserveerimisest. Rainne peatub oma töös lühidalt ka Euroopa metallpitside valmistamise ajalool.

Metallpitse Euroopas on uuritud Saksa Niplispitsi Seltsi (Deutsche Klöppelverband e.V.) toel, kuid raamat „Geklöppelte Metallspitzen“ („Niblatud metallpitsid“) ei kajasta Eestit piirkonnana, kus oleksid metallpitsid kasutusel olnud (Klein, Haarmann 2001). Samuti ei ole Erika Knoff (2007) oma raamatus „Klöpplspitzen. Eine Zeitreise“ („Niplispitsid. Ajareis“) määratlenud Eestit niplispitsi tegemise piirkonnana. Peatükis, kus käsitletakse rahvarõivaste pitse, on juttu küll meie naaberpiirkondadest – Rootsist, Karjalast, Soomest ja Venemaast. Autor märgib siiski, et Eestis on niplispitsid kasutusel olnud alates 17.–18. sajandist, näidates kaardil pitsipiirkondadena Saaremaa, Kihnu, Ruhnu, Pakri ja Setumaa. Täpsem teave aga nende piirkondade pitside kohta raamatus puudub. Siinkohal tuleb märkida, et puudulikud andmed pitside kasutamise otstarbe ja valmistamise kohta Eestis kinnitavad pitside uurimise vajalikkust, seda mitte ainult metallpitside, vaid Eesti pitsitraditsiooni kui terviku osas.

Metallpitside levik ja kasutamise otstarve Eestis

Koostasini Eesti Rahva Muuseumi kogude ja MUIS-i põhjal andmebaasi 223 metallpitsiga kaunistatud eseme kohta, mille valmistamise aeg jääb vahemikku 1714–1889. Andmebaasi alusel saan väita, et geograafiliselt jagunevad metallpitsidega kaunistatud esemed Lääne-Eesti (Läänemaa, Saaremaa, Pärnumaa, Kihnu) ja Põhja-Eesti (Harjumaa, Järvamaa, Virumaa) vahel. Lõuna-Eestis üldiselt kardpitsiga kaunistatud esemeid ei leidu, v.a üksikud tanud Viljandimaalt Põltsamaa kihelkonnast ning Kolga-Jaanist ja Pilistverest. Niplispitsiga kaunistatud esemeid on leitud kokku 51 kihelkonnast. Allpool toodud kaardil (joonis 1) on ära märgitud kihelkonnad, kus mulle teadaolevate andmete põhjal on esemete kaunistamiseks kasutatud metallniplispitsi.

Joonise põhjal võib öelda, et leviku piir kattub suures osas 19. sajandi II poole Eestimaa ja Liivimaa kubermangu piiriga. Haldusjaotuse mõjudele on viidanud juba Leinbock (1925: 103), märkides, et esemete leviku kattumine Eesti- ja Liivimaa kubermangu piiriga on jätkuvalt uurimist vääriv teema. Siiski leidub metallniplispitsi ka Pärnumaal ning Liivi- ja Eestimaa piiri lähedal. Kõige lõunapoolsem koht, kus metallniplispitsi leidub, on Tartu. Seda võib seletada sellega, et Tartu oli Lõuna-Eesti suurim linn ja oluline

Joonis 1. • Metallniplispsiga esemete levik Eestis. Angelika Nõpsi joonis.

kauplemise koht, mistõttu jõudsid kaubad kas Tallinna, Riia või Venemaa kaudu ka Tartu turule.

Minu koostatud andmebaasi põhjal on metallpitsiga kaunistatud järgmised esemed (sulgudesse on märgitud esemete arv): naiste peakatted (184) ja käised (17), põlled (5), palmikud (2), abud (2), seelikud (6), lahttaskud (2), tubakakotid (1). Seega võib öelda, et metallpitsiga on kaunistatud esemeid, mis on riietuses silmapaistval kohal. Samuti on andmebaasis 4 eseme külge kinnitamata kardpitsi.

Järgnevalt peatun täpsemalt esemel, mille kaunistamiseks on kasutatud metallniplispsiti. Oluline on ka märkida, et esemeid, mida metallniplispsiga kaunistati, peeti toredateks. Treirot Marie (snd 1875) Kihelkonnast annab teada, et *pruudid olid toredad*. „Piiprellidega“ põlled ees ja karrast tuttidega tubakakotid käes (ERM EA 48:339). Mustade kuubedega on kantud abusid mustast või *tiplikud kujutud* riidest: *rinnalt on nad ilustatud hõbedaga (kardpaelaga)* (ERM EA 48:1203). Muhus nimetati kuueks meie mõistes seelikut. Lisaks abudele on kaunistatud ka musti kuubi ehk seelikuid: *Mustad kuued on vanemad. /---/ Kuue allserva on õmmeldud punane ja kuldpael (kardpael)* (ERM EA 48:1211). Musta kuue kohta käiv informatsioon aitab

selgitada abude vanust. Siinkohal saab tähelepanu juhtida kahele Anseküla abule (ERM 5977 ja ERM 5990), mille valmistamisaeg jääb eseme legendi kohaselt vastavalt 1872. ja 1892. aastasse. Nendele valmistamisaegadele võib leida vastuväiteid, mis asetavad esemed vanemasse ajajärku. Kinnitust sellele võib leida Miina Palju antud informatsioonis, kus ta väidab, et tema kandis oma laulatuse ajal (aastal 1888) musta kudruskuube, kuid teised kõik kandsid sel ajal juba kiutkuubesid (ERM EA 48:1211). Miina Raudsepp (snd 1873) väidab aga, et tema eluajal ei ole enam abusid kantud. Võimalik, et Anseküla kihelkonnas ja Muhus olid abude kandmisel veidi erinevad perioodid. Siiski saab üldistada, et abude kaunistamiseks kasutatud pitside valmistamise aeg jääb 19. sajandi teise poole. Ka Manninen ei jäta mainimata Saaremaa abusid. Ta kirjutab järgmist: *Eriti silmapaistvad on Saaremaa abude ja portside kaunistused. /---/ Kui mitte mujale, siis vähemalt nukkide äärtele ömmeldi värviline pael. Tihtipeale varustati terve nukk värviliste paelte ning „kuldade ja hõbedatega“, s.o. kardadega* (Manninen 2009 [1927]: 257).

Metallpitse kasutati ka põlleda kaunistamiseks. Põlled on olnud abielu-naiste kohustuslik riietuse ning nende kaunistamisele on pööratud olulist tähelepanu. *Põll oli naistel ees. Laulatusel naisel pidi kindlasti kirikupõll ees olema ja kodus samuti käidi põllega. Põllesid oli mitmesuguseid. Pidulikumad põlled olid ilusad. Mõnel oli tressidega. Kel tresse ei olnud, olid värvilised paelad põlleda peale aetud, pits all* (ERM EA 61:281). Muhu põlleda kohta saame teada veel järgmist: *Juba punaste seelikute aegu on hakatud kandma kirisitspõllesid piiprellide, kardpaela, värviliste paelte ja pitsidega kaunistatud alasega* (ERM EA 48:981). Informandi teatel on need olnud tüdrukute põlled. Tema on põlle omale saanud leeriajaks, kandnud ka laulatusel. Eelpool nimetatud punaseid seelikuid on väidetavalt hakatud kandma 1887. aasta paiku. Kirisitspõlle näitena võib tuua Anseküla põlle A 290:413. *Peale 1900 a. on hakatud kandma ühevärvilisi poeriidest põllesid (musti, roosasid, siniseid jne.) satineest, villaseid, siidiseid. Need on olnud kas ilustamata või lihtsa masina- või käsitsitikandiga, mõnedel peale ömmeldud paelu, pitse, mõnedel teist värvi riidest kandid. Niisuguseid põllesid kantakse veel praegu* (Muhu 1948). *Punasesest kalevist lipilapilisi põllesid piiprellide ja rõhkudega ilustatud on kandnud ainult pruudid ja pruuttüdrukud ringipealsetel* (ERM EA 48:981–983). Põllesid on kantud üle kogu Eesti, seevastu metallniplispitsiga põlli leidub Muhus (nt ERM A 291:178) ja Ansekülas (ERM A 290:413).

Selle kohta, kas metallpitsid olid talurahva silmis luksускаubaks või mitte, ei ole võimalik üheselt vastata. Sotsioloog Werner Sombarti sõnul võib pidada luksuseks iga kulutust, mis on suurem vajalikkusest. Ta mõonab aga, et vajalik on suhteline, olles kas füsioloogiline, kultuurist tingitud või lihtsalt subjektiivne arusaamine vajalikkusest. Toretsemist määratleb väga õnnestunult

Ferdinand Braudel: *Luksus – see pole mitte ainult haruldus ja edevus, vaid ka edu, sotsiaalne psühhoos, unistus, milleni ühel heal päeval jõuavad ka vaesed ning mis siis otsekohe kaotab kogu oma sära* (Põltsam-Jürjo 2013: 100).

Eestis kasutatud metallpitside päritolu

Niplispsiti tehnikas metallpitsidega kaunistatud esemed on valmistatud ajavahemikus 1714 (Kadrina pottmüts ERM 16362) kuni umbes 1900. aastani. Seega peaaegu 200 aasta jooksul on meie esivanemad hinnanud metallpitsi ilu ning kaunistanud sellega oma rõivaesemeid. Siinkohal tuleb rõhutada, et rääkides muuseumiesemete legendidest nende valmistamise kohta, ei tohi ära unustada kriitilist meelt. Pärast 1860. aastat vähenes niplispsiti valmistamine. Sel ajavahemikul oli praegune Eesti jagatud kaheks – Eesti- ja Liivimaaks, kuuludes poliitiliselt alates aastast 1710 Vene võimu alla. Metallniplispsid on levinud eelkõige Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel. Mul ei õnnestunud oma uurimise käigus leida ühtegi viidet kohapeal valmistatud metallniplispside kohta ning kuna ainsad vähesed viited legendides (nt Audru tanu ERM 2732) viitavad metallpitsile kui ostukaubale, siis annab see tunnistust tihedatest kaubandussidemetest naabermaadega.

Siinkohal kasutan Eesti mõistet pigem meie kultuuriruumi kui rahvuse tähenduses, sest Eesti on olnud osa Baltikumi kultuuriruumist, kus elasid pärisrahvastena eestlased ja lätlased ning mõnevõrra teisigi rahvaid, kuid valitsevaks klassiks olid (balti)sakslased nende aadli (rüütelkondade) poliitilisel juhtimisel. Linnades olid võimul samuti (balti)saksa kodanikud. (Talve 2004: 3.) Jüri Linnus (1975: 18) viitab raamatus „Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul“, et Soome ajaloolane prof. V. Niitemaa on eriti rõhutanud linnakultuuri mõju maale, kusjuures vahendajaks olid just linnades elavad eestlased (nende seas oli ka rohkesti käsitöölisi), kuid ka maal alevites töötavad meistrimehed. Linnas said vahel väljaõppe hiljem maale tööle siirdunud käsitöölised. Seega ei saa ebaoluliseks pidada suhtlemist maa ja linna vahel, sõltumata rahvusest ja keelest.

1710. aastast läks Eesti Venemaa koosseisu ja sätestati Balti erikord, mis oli aadli ja linnade seisuslikel privileegidel põhinev autonoomne omavalitsussüsteem Läänemere provintssides, mida kinnitasid ka kõik järgnevad tsaarid kuni Aleksander III-ni (1881–1894). 20. septembril 1710 koostati Tallinna linna ja Vene väejuhatuse vaheline kapitulatsioonileping, mille punkt 9 sätestas, et tsaar annab Tallinnale mitte ainult vaba meresõidu ja kauplemise, vaid sadama soodsuse tõttu tuuakse siia üle kaubavahetus Venemaa ja Pärsiaga, eriti sellepärast, et Vene kaubandus on juba enne Tallinnas püsivaks kujunenud. Samuti antakse Tallinna kodanikele õigus ette võtta kaubareise suure tsaariliku majesteedi maadesse, kaupu sisse ja välja vedada. (Kala *et al.* 2014: 293–294.) Veel

saame dokumendist teada, et *mitte kellelgi, kes pole kodanikuõigust omandanud või mõne tsunfti liikmeks astunud, ei lubataks siin [Tallinnas] mingeid kaupu või käsitöösaadusi jaeviisi müüa ning kogukonnale tema elatuses ja kutsealases töös nõnda kahju teha* (samas: 295). Seega on selge, et Tallinna linnas oli kauplemine vaid vastava eriala ja tsunfti liikmete eesõigus. Siiski ei saa väita, et perioodil, mis hõlmab 18.–19. sajandit, ei oleks ühiskonnas toimunud muudatusi, mis mõjutasid ka Tallinna kui linna arengut. Pärast Tallinna liitumist Vene keisririigiga säilitas linn enamiku oma senistest privileegidest. Vene võimu all olevas Tallinnas aga suurenes kiiresti linnas resideerivate Vene kaupmeeste hulk. Tülid paisusid nii suureks, et 1731. aastal pidi raad võtma registreeritud Vene kaupmehed oma jurisdiktsiooni alla. Aastatest 1761–1787 on säilinud mitmeid Vene kaupmeeste registreerimise dokumente. Tallinna 1787. aasta kodanike raamatu sissekanded tõendavad, et asehaldusajal sai enamik registreeritud Vene kaupmehi või nende järeltulijaid Tallinna kodanikuks, nende hulgas oli nii Moskvast kui Peterburist pärinevaid kinnisvaraomanikest suurkaupmehi kui ka talupojaseisusest väikepoodnikke (samas: 326). Seega olid Tallinna ja Venemaa vahelised kaubandussidemed tihedad, mistõttu saab kindlalt väita, et Venemaal toodetud kaubad, sh metallpits, võisid leida tee ka Tallinna müügi-kohtadesse. See pakkus ka talurahvale võimaluse pitsi osta.

Raimo Pullati koostatud 18. sajandi Tallinna Saksa kaupmeeste varaloendite allikapublikatsioonitrioloogiast leiame ridamisi viiteid kuld- ja hõbepitside kohta. Siinkohal toon mõned näited metallpitsidest ja -paeltest, mida oli võimalik osta Tallinnast Saksa kaupmehe käest, jättes välja kaupmehe enda tarbeks kasutatavad pitsid ja pitsiga kaunistatud esemed. Juba 1711. aastal kirja pandud Bendix Witte varaloendist nähtub, et poekraami hulgas on üles täheldatud *eine partie unfeine Gold und Silbern Spitzen* (üks partii mittepeent kuld- ja hõbepitsi) ja $\frac{3}{4}$ *Ell echte goldene Spitzen* ($\frac{3}{4}$ küünart ehtsat kuldset pitsi) (Pullat 1997: 205), mis võimaldab väita, et kuld- ja hõbepitse oli Tallinnas võimalik osta juba enne muuseumis leitud vanima eseme aega. Näiteks Jürgen Habben müüs 1733. aastal 4 küünart mitte-ehsat hõbepaela (samas: 310) ja Andreas Kahlbrechti varaloend 1730. aastast räägib 14 $\frac{3}{4}$ küünra pikkusest laiaist mitte-ehsast kuldsest ilma sakkideta äärest ja 10 küünra pikkusest kitsast pitsist, millel olid sakid ääres, kuid mis oli kahjuks katki murdunud (samas: 364). Lesk Catharina Maria Falcki varaloendist 1747. aastast leiame huvitava fakti, et lisaks kõikidele muudele pitsidele on üles märgitud *15 Arschien rufische Spitzen* (15 arssinat vene pitsi), mis annab alust arvata, et pits on toodud Venemaalt (samas: 436).

Adolph Christian Berlemi varaloend 10. veebruarist 1757 annab teada, et „kraami seas“ ehk müügiks oli tal: *12 2/3 küünart kuldset paela, 28 küünart kitsast sama paela, 24 küünart valget koos hõbedasega sama paela ja*

18 küünart sama paela (Pullat 2002: 72). Samuti oli võimalik kaupmees Johann Daniel Intellmanni käest aastal 1759 osta nii hõbedast kui messingist traati. Lisaks oli müügis suures valikus igasugu paelu ja pitse, sh kullast ja hõbedast, kuid leidus ka mitte-ehtsaid kuldpitse. (Samas: 114.) Berend Nottbeck müüs 1762. aastal pitse ja paelu, sh kuldseid ja hõbedasi, aga ka 10 küünart *unechte goldene Spitze* (samas: 182), mis peaks siis tähistama odavamast materjalist valmistatud kuldset pitsi. Seevastu Hernmann Clayhillise varaloendist 1764. aastast leiame kaupade seas nii $30 \frac{1}{4}$ loth *goldene echte Spitzen* (ehtsast kullast) ja $38 \frac{1}{4}$ loth *silberne dito* (hõbedast sedasama). Lisaks oli võimalik osta ka kuldlõnga, nõöpe ning eri värvi ja materjalist paelu jpm. (Samas: 219.) Kullast ja hõbedast pitsid-paelad, nii ehtsad kui odavamad (sks k *unfein*) on olnud müügil Carl Nicolaus Vogti juures 1768. aastal. Loetelu võiks veel jätkata 1800. aastani, millega lõpeb tsiteeritud triloogia periood. Kogused nii hõbe- kui kuldpitside osas olid piisavad, et rahuldada tarbijate nõudlust. Kahjuks ei ole enamiku pitside puhul märgitud nende päritolu ning piiratud on vaid koguse ja materjali mainimisega. Üldiselt leidus poodides suur valik mitmesugust kaupa, mida talupojad võisid osta ja valdavalt pididki ostma (Viires 2006: 205).

Tallinnas 1871. aastal läbi viidud uusaegse esimese rahvaloenduse andmetel on seal suur- ja väiketööstuste all kirja pandud 2 kübarseppa, 7 kübarategijat, 5 müsitegijat ja 1 *Posamenteuren* (tekstiilitöoline, kes valmistab rõiva- ja kardinakaunistusi, paelu, tupse, palmikud jne) (Kala *et al.* 2014: 405). Seega oli nii linnakodanikel kui talupoegadel võimalik osta Tallinnast igat liiki peakatteid. Teade on oluline, sest see võimaldab oletada, et Põhja-Eestis laialt levinud pottmütse oli võimalik soovi korral osta või tellida. Aastal 1777 teadis ju August Wilhelm Hupelgi: *Harjumaal kannavad naised saksa mütse, mis on pitsidega, sageli kulla ja hõbedaga kaunistatud* (Hupel 1993 [1777]: 178–179).

Ühele mütsile kulus treemliks kuni 4,77 meetrit pitsi, mis tundub olevat liialdatud kogus. Seevastu metallniplispitsi kogus ühe mütsi kohta oli 0,53 meetrit. *Treemliks kulus 9 küünart pitsi, mis mütsi äärde satsi pandi. Üks küünar kuldkaardpitsi õmmeldi mütsi esiäärde, treemlist kõrgemale* (ERM EA 80:280–281). Kai Böckler Simuna kihelkonnast rääkis 1954. aasta suvel Aino Voolmale järgmist: *Treemel oli pits mütsi ääres. Harjavenelased töid pitsi, see aeti mütsile äärde ja mõni pani kaelarätikule* (ERM EA 61:180).

Pulgapitsi valmistamise kohta annavad teavet ERMi etnograafilises arhiivis säilitatavad märkmed 1948. aastast, mille kohaselt jutustaja vanaemade ajal tehti pulkadega pitsi ehk niplist. Saaremaal oli käiste pitse teinud Pime Jüri. Käised kadusid kasutuselt 1880.–1890. aastate paiku. (ERM EA 48:965.) *Pulkadega pitsi kõik ei osanud teha, vaid tegid need, kes ka muid käsitöid*

„välja“ tegid (ERM EA 61:275). Informantide Variku (snd 1878. a Mustjala khk) vanaema ja M. Kaiste (snd 1885. a Mustjala khk) ema kudusid pulkade ga pitsi välja. Ka Väike-Maarja kihelkonnas olid pitsimeistrid, kes valmis- tasid pitse müügiks: *Käised olid ilusad, välja ömmeldud ja allääres lai pits, kas võrkpits või niplis. Kes mõistis, tegi pitsi ise, kes ei mõistnud, laskis teha* (ERM EA 61:275). Veel on kirja pandud, et *ilusad käised olid pidu jaoks – pul- mas, varrudel, kus välja paistis. Rohkem meister, kes neid tegi. Tegija oli mõni aidameheemand, kubjanaine või ka taluperes mõni, kes teha oskas*. Samuti saame sealt teada, et informantidest keegi pulkadega pitsi teha ei osanud ega teadnud sellest ka midagi lähemalt kõnelda (ERM EA 48:327). *Tanud lasti meistritel teha – olid kohe tanu tegijad, kes tegid tellimise peale, kuid tegid ja viisid ka poodi müüa* (ERM EA 48:391). Siiski on vähe usutav, et informantid rääkisid metallniplispitsist. Minu andmetel ei ole metallniplispitsi Eestis teh- tud, kuna muuseumites ei leidu ühtegi spetsiaalset metallniplispitsi pulka – konksuga pitsipulka.

Pitse sai osta poest. Mustjala poes oli kõiki „pudu padu“, küll pitse, paelu (ERM EA 48:595). Sama on teada ka Kuressaarest: *Pärlid ja kardpaelad on ostetud linnast – Kuressaarest* (ERM EA 48:1225).

1810. aastal Põhja-Eesti talurahva seas läbi viidud ankeetküsitlus näitas, et talupere ostis mitmesuguseid rõivastuse või ehete hulka kuuluvaid ese- meid. *Naisperele läks vaja paelu (Vaivara, Viru-Nigula, Rakvere, Järva-Jaani, Martna, Lihula), mis olid siidist (Kadrina, Vormsi). Halj alas oli siidpael ja pits nii naiste kui neidude peakatte lisandiks. Küllaltki detailselt loendati Vaivara naiste ostuasjad. Siia kuulusid peale paela veel kardpael, pärlid, litrid ja käised, mille hankimisele kulunud aastas 2 külimittu rukist* (Linnus 1967: 133).

Lisaks kauplustele võis talurahvas pitse hankida laatadelt. Laatade kohta andsid 1948. aastal infot Allik ja Lehemets Kärlast ning Poopuu Kihelkonnast: *Väga vana laat oli Saaremaal „saksa laat“. Mõni nimetas teda ka „riide laat“, kuna olulisema kauba moodustas seal riidekraam. /---/ Kuressaare laadal oli müüa igasugust riidekraami, nagu musliin, sitsi ja siidi* (ERM EA 48:557–559). Türipuult Kärlast ja Öunpuult Mustjalast saame teada, et *Kuressaare laadal oli kaupmehi Tallinnast, Pärnust ja isegi Riiaast* (ERM EA 48:559). Kusta Reedik (snd 1875) lisab juurde: *Riidevärk läks nii toredaks, ja kust sa seda siis said* (ERM EA 48:479). Rõivastumist mõjutasid nii ulgutöödel käimine kui ka linnakaupade tulek maale. Saaremaalt ja Muhust on teada, et mehed käisid mandril töö l. Koju tagasi minnes viidi kodustele kingitusi, selleks võis olla rätik või tükike kangast (ERM EA 48:549).

Võimalik on, et pitsid jõudsid talurahvani harjuskite kaudu. *Harjuskid olid Saaremaal üldtuntud, kõik mäletasid neid juba lapsepõlvest. /---/ Harjuskid olid Pihkva poolt mehed. On mainitud ka, et olid „peipsitagused“. /---/ Venelased*

tõid kauba Pihkva tagant (ERM EA 48:583). *Harjukest tunti juba eemalt, siis hüütud: „Vana peahari tuleb!“ /---/ Harjameestelt sai osta veel igasugust pudukaupa, nagu nõelu, nõöpe, paelu jm. Harjuke tõi ka riidekaupa. Pambus oli tal musliini, sitsi ja siidi (ERM EA 48:587). Lisaks on üleskirjutus Muhust, kus informant pajatab järgmist: *Kui Muhus veel poode ei olnud, on käinud perest peresse rändkaupmehed – harjuskid, oma pampudega, pakkudes mitmesugust pudu- ja riidekaupa ning arstirohte – niiti, nõöpe, nõelu, lambatahti, kõrvalusikaid, helmeid, sörmuseid, pitse, paelu, pearätte siidiseid, villaseid ja sitsist, riidevärvi jne (ERM EA 48:1069–1071). Sarnane oli ka Rõuge kihelkonnas käinud harjukesega kaup: *Harjukesega pamp sisaldas järgmisi kaupi: rätte, põlli, kamme, meeste pikitriibulisi võid, nõelu, maagelõnga väikesed vihid, vähe sitsi ja parhiriidet, arstirohte, verevat nõöri (kaaruspael) tanu paelu ja -pulusid (nipsid) (ERM EA 49:117).***

Arvestades kaubandussidemeid Rootsiga, on võimalik, et pitse võidi tuua ka sealt. Muhust 1948. aastal üles kirjutatud andmete kohaselt on soolatoojad – „kontrabandi vedajad“ – toonud Rootsist punast märkniiiti ja rootsipunast, mida siis on kasutatud särki käiste värvlite kirjamiseks (ERM EA 48:955). Sedasama teed mööda võisid Eestisse, eelkõige Muhu saarele, sattuda ka pitsid. Kindlaid tõendeid artikli autoril selle kohta küll ei ole.

Eestimaa on alati olnud seotud välisturgudega. Sari Marjut Rainne arvamus kohaselt on kõik Tallinna Jaani seegi metallpitsid valmistatud käsitööna. Kuna väikeste mustrivariatsioonidega metallpitse toodeti 17.–19. sajandil mitmes Euroopa pitsikeskuses, siis on raske nimetada konkreetset kohta, kust võiksid pärineda Eestis leitud pitsid. Võib aga kindlalt väita, et hõbedast pitsid on valmistatud üksnes kõrge väärismetallisisaldusega materjalist ja nende mustriid on sarnased Euroopa pitsitoodangu keskuste mustritega. Seega võib arvata, et Eestis leitud metallpitsid on tõenäoliselt imporditud Euroopast. (Rainne 2010: 315.)

Pitside päritolumaade kohta on liiga vähe andmeid. Ajalooliselt tõenäoline on Saksa ja Vene päritolu. Liivimaa kaudu toimunud transiitkaubandus Lääne-Euroopa ja Venemaaga oli kaupade liikumisel määravaks. Samuti ei saa alahinnata Tallinna ja teiste linnade sõltuvust talurahva kasvatatud põllumajandustoodetest, mis omakorda lõi soodsaid kontakte ostukaupade, sh metallnipsidite levikuks. Tallinna võib nimetada saksapäraseks linnaks, Saksa kultuurimõjud olid Tallinnas ja Liivimaal tervikuna väga tugevad, kehtis ka saksalik eluviis. Liivimaa oli koloniaalala, kus puutusid kokku kaks kultuuri – kohalik ja võõras. See omakorda mõjutas talurahva arusaamu ja riietumistavasid. Linna kaudu kandusid need edasi külaühiskonda. See, milliseid rõivaid inimesed kannavad ja millele rõivastumisel tähelepanu pööravad, sõltub niivõrd hästi materiaalistest võimalustest kui ka ühiskonnale omastest eetilistest ja

religioosetest põhimõtetest. Rahanappus, liikumispääringud ja kaubavahetuse piiratus mõjutasid kindlasti talupoegade võimalusi pitsi hankida, sest need polnud ju esmatarbekaubad, vaid olid pigem luksusesemed. Siiski tuleb kõrgelt hinnata talurahva iha ilusate asjade järele ning soovi kaunistada on rõivaste silmapaistvaid detaile veelgi rohkem – kasutades selleks kuld- või hõbepitse.

Metallniplispitside uurimine muuseumiesemete kaudu

Eesti Rahva Muuseumis olevad esemed, mille kaunistamisel on kasutatud metallniplispitsi, on valmistatud ajavahemikus 1714–1900. Paljud pitsid on sarnased. Lai pits koosneb lainelisest paelast, mille lainete vahel on lehvikumotiiv. Paljudel pitsidel esinevad hambakesed, neid ühendab võrk. Kõik vaadeldud pitsid on õmmeldud riide peale, vaid Vaivara käiste pits (ERM 15514) (fotod 1–2) on kasutusel olnud äärepitsina. Töövõtete ja tehnoloogia uurimiseks tellisin ERMist eritellimusega fotod, millel on kujutatud vaid pitsi. Parema ülevaate saamiseks on kõik fotod varustatud mõõtkavaga (joonlaud), et oleks võimalik tuvastada pitsi suurus.

Venemaa pitsiuuriia Valeria Aleksandrovna Falejeva (1983: 29) on liigitanud pitsi kolme kompositsioonitüübi järgi. Eestis on esindatud kõik kolm pitsitüüpi. Esimesse ehk peegeldatud hambakesestega pitsi gruppi kuuluvad näiteks Põltsamaa tanu (ERM 19319) ja Lääne-Nigula kabimütsi (ERM 10777) pits. Teise, „jõekesega“ pitsigrupi kuulub Kullamaa kabimütsi (ERM 17346) pits (fotod 3–4). Kolmanda pitsitüübi ehk pitsi, millel on võrgupõhjaline taust, leiame Ridala kabimütsilt (ERM A 509:3778). Kõik metallniplispitsid ei ole üheselt liigitatavad, sest neis leidub motiive, mis annavad võimaluse paigutada neid korraga mitmesse kategooriasse.

Fotod 1–2. Vaivara käiste (ERM 15514) pitsi fragment. Vasakul vana pits (*ERMi foto*), paremal uus pits (*Angelika Nõpsi foto*).

Fotod 3–4. Kullamaa kabimütsi (ERM 17346) pitsi fragment. Vasakul vana (ERMi foto), paremal uus pits (Angelika Nõpsi foto).

Kõige lihtsam on metallpitse liigitada selle järgi, kas pitsil on üks äär sirge või on mõlemad ääred ühesugused lainelised. Siinkohal ei saa pitse nimetada ääre- ja vahepitsideks, sest kõik rekonstrueeritud metallniplispitsid, v.a üks (Vaivara käised 15514), on olnud kasutusel kanga peal. Sirge äärega metallniplispitsiga on kaunistatud Anseküla põll (ERM A 290:413), Kadrina pottmüts (ERM 16362), Käina raagtanu (ERM A 716:105), Muhu põll (ERM A291:178), Ridala kabimüts (ERM A 509:3778) ja Varbla kabimüts (ERM A 621:205). Mõlemast äärest lainelised on järgmised rekonstrueeritud pitsid: Kullamaa kabimüts (ERM 17346), Lääne-Nigula kabimüts (ERM 10777), Põltsamaa tanu (ERM 19319), Rakvere tanu (ERM A 293:3) ja Vaivara käised (ERM 15514). Kuid kumbagi gruppi ei kuulu Käina tanu (ERM A 509:3709) pits, mis on olemuselt nii lihtne, et pigem on see teise sirge servaga pitsi äär.

Minu arvates ei ole võimalik leida ajalisi seoseid pitsitüüpide kasutamise ja/või päritolu järgi. Siiski leidus väga ligilähedasi mustreid. Näiteks väga sarnased on Käina tanu (ERM A 509:3716) ja Anseküla põlle (ERM A 290:413) pits.

Kõige lihtsamad on Hiiumaa pitsid. Hiiu tanule andis kuju selle sisse pandud alus. Alus võis olla nii sirge kui kaarjas. Kõige väiksem Hiiu tanudest on raagtanu, mis oli tarvitusel Käinas ning selle naaberkihelkonna Emmaste idapoolses osas. See oli pea ringikujulise piirdega. Kuju aitas säilitada sisse pandud vitsake, raag. (Manninen 2009 [1927]: 78.) Raagtanusid on kaunistatud kardpitsi ehk siis metallist niplispitsiga. Lähemalt tutvusin kahe Käina raagtanu (ERM A 509:3709 ja ERM A 716:105; vt fotosid 5 ja 6) pitsiga. Kummagi eseme valmistamise aja kohta ei ole muuseumis täpseid andmeid. Tuleb ära mainida, et H. Schichtingi 1852. aastal tehtud pildidel on kujutatud sarnased

tanud (samas: 80). Käina raagtanude pitsid on kitsad ning tehniliselt lihtsad. Pitsid on tehniliselt korrektsed ja valmistatud kuldset tooni mähitud metallniidist.

Fotod 5–6. Käina raagtanu (ERM A 716:105) pitsi fragment. Vasakul vana (ERMi foto), paremal uus pits (Angelika Nöpsi foto).

Ilmari Mannineni (2009 [1927]: 78) selgituste järgi Hiiu tanud hiljem lihtsustusid. Neid hakati kaunistama labaselt kardade, litrite, piiprellide, kitsukeste siidpaelte ja muu kribu-kraubuga. Parafraseeritud lauses jääb kõlama halvustav toon. Oluline on hinnata, et raagtanud olid kasutusel siis, kui rahvarõivas veel edasi arenes. Vanemate ja uuemate raagtanude vahel saab vahet teha nende valmistamise tehnoloogia põhjal. Tsiteerides veel kord Mannineni: *Suurem osa meie raagtanudest on aga tehtud sirgest riidetükist, mis on taha perselapi külge kroogitud. Murtust ei ole tegelikult olemas. Ometi nimetab rahvas murtuseks näiteks seda sinist kõõrutatud niiti, mis mõnedel tanudel on algupärase murtuse kohale õmmeldud. Viimasel arenemistasemel on murtuse koht ikkagi märgitud vastavale kohale õmmeldud kardpaelakesega. Murtuse keskkohast ülespoole käib litritega siidipael, mälestusena sel kohal varem olnud õmblusest* (samas: 29). Tekst kirjeldab Käina raagtanu, mis kannab numbrit ERM 5080.

Materjalid, töövahendid ja pitsi valmistamise tehnoloogia

Algselt oli kuld- ja hõbepitside tooraine ehtne kuld ja hõbe või kullatud hõbe- traat. 16. sajandi lõpus rajati n-ö lehtmetsa veskid, milles hakati valmistama metallpitsides kasutatavat lehtmetsa-linti. Lehtmetsa valmistati nii, et kaks teineteise vastas olevat valtsi vajutasid nende vahelt läbi jooksva traadi lame- daks. Metall-lindi kasutamine pitsides suurendas viimaste sära ja võimaldas

pitse paremini töödelda. Lisaks tavalisele metall-lindile kasutati metallpitside valmistamisel ümber lina- või siidiniidi mähitud metall-lehte, aga ka plisseeritud niiti.

Koos kuld- ja hõbetaadi valmistamise algusega antiikajast peale on tuntud ka mähitud metallniit kui pitsi valmistamise materjal. Alates 11. sajandi keskpaigast on peent kuldtraati kedoratud kokku linase ja siidniidiga. Sellise materjaliga oli vaevaline tööd teha ning see oli ka väga murduv. Kuni 15. sajandini kasutati Kuproose metallniiti, mille valmistamisel põimiti ümber linase niidi kullatud sooled. Valmistamisviisi ja koostist hoiti saladuses, samuti nagu Hiina siiditootmist. Ajapikku asendati Kuproose kuldniit kui „vana“ tehnika uuega. Tähtis muutus leidis aset, kui metall-lehte hakati spiraalselt mähkima sisuniidi ümber. Niidi sisu võis olla looma soolest, siidist, linasest või puuvillasest, tänapäeval on see vahetatud kunstmaterjalide vastu. Nii mähitud niit näeb esmapilgul välja nagu traat, on aga erakordselt painduv ja suhteliselt tugev ning sellest on parem pitsi valmistada kui massiivsest traadist. (Klein, Haarmann 2001: 55.)

Piir ehtsa ja mitte-ehtsa kuldniidi vahel pole päris selgelt paigas, sest kuldamise moodused on olnud väga erinevad, mõned vastupidavamad, teised vähem. Levinum materjal oli hõbe, mida kaeti kullaga. Sisepind võis olla ka vasest. Ma ei ole läbi viinud pitside materjaliuuringuid ja toetun siin teiste esitatud andmetele. Jaani seegi kalmistu arheoloogiliste metallpitside materjaliuuringutega on tegelenud Sari Marjut Rainne (2010: 306), kes töödeb: *Jaani seegi metallpitside materjaliuuring näitas, et hõbepitsid olid kõrge hõbedasisaldusega ja kattunud kuldse või musta paatinaga. Kollakas paatina oli moodustunud vaskproduktide oksüdeerumisest. Seega ei leidnud kinnitust kaevamisjuhendajate esialgne arvamus, et tegemist on kuld-, hõbetatud vask- ja biljonniidist pitsidega.*

Hõbe on suhteliselt pehme, kuid keemiliselt stabiilne metall. Õhuhapniku toimel tekib hõbeda pinnale hõbeoksiidist õhuke kaitsekiht. Tavaliselt on see musta, pruuni või halli värvitooniga, kuid selle kõrval esineb ka punakas paatina – hõbebromiid (AgBr). Hõbedal on soodumus ühineda väävliga, moodustades hõbesulfiidi (AgCl). Väävliga ühinedes hõbe tumeneb, moodustades musta hõbesulfiidi (Ag₂S). Kaitsmata hõbedapinnale moodustuvad kiiresti metalliläiget ähmastavad hõbesulfiidi molekulid, mis toonivad hõbedase pinna algul kollakaks, seejärel sinakaks ja lõpuks mustaks. Hõbedasulami koostisosaks on tihti vask, mis annab hõbedale kõvaduse. Madalama prooviga hõbe korrodeerub kiiremini, sest vaselisandite lahustudes muutub see poorseks ja vastuvõtlikuks edasisele korrosioonile. (Samas: 312.)

Tõenäoliselt on pitse valmistatud ka vasesisaldusega niidist. Vask on punakaskollane metall, mis tumeneb aja jooksul oksüdeerimise tõttu. Tume oksiid moodustab vasele kaitsva kihi. Kõikide muuseumiesemete metallniidi

toon oli muutunud tuhmiks ja tumedaks. Kuna materjali kohta pole uurin-
guid läbi viidud, ei saa väita, et tegu on vaskpitsidega.

Kuldamise kohta annab ülevaate Jutta Kleini ja Mariet Haarmanni raa-
mat „Geklöppelte Metallspitzen“ (2001). Nagu juba öeldud, siis ehtsa ja mit-
teehtsa kuldniidi vahele ei ole võimalik kindlat piiri tõmmata, sest kuldamise
viise on olnud väga erinevaid. Kuigi kauaks ei jäänud püsima kuldamisviis,
mille puhul põletati kuldkloriidiga immutatud lapp ja sellega, mis järele jäi,
hõõruti hõbetaati seni, kuni ilmus nähtavale õhkõrn kuldkiht. Teine, natuke
soliidsem tehnika oli tulikuldamine, kus õhukesed kuldplaadikesed keevi-
tati vask- või hõbepulgale. Väga ebatervislik oli elavhõbedakuldamine läbi
amalgameerimise. Kullatud või hõbetatud vasktraatide kasutuselevõtmisega
16. sajandi alguses algas *leoni* materjalide ajastu ja pitsid muutusid hinnali-
semaks. Edasine odavnemine oli võimalik ainult tsementtraadi¹ kasutusele-
võtuga. See on vasktraat, mis puutub kokku tsingiaurudega. Seejuures seob
tsink oma vaskse pealispinnaga kuldläikelist messingit. Kuna tsementtraadil
on omadus õhu kokkupuutel tumedaks muutuda, siis hakati alates aastast
1880 kasutama niklit. Tehniliste uuendusena oli võimalik 19. sajandi teisest
poolest kasutada galvaanilist tehnikat. Keemilise lahuse ja elektriga on või-
malik *leoni* traate ja niite külmalt kullata. Selle lihtsa ja odava võimaluse tõttu
jäid teised kuldamise meetodid kõrvale. (Samas: 55.)

Eesti keeles pole metallpitside valmistamise materjalide kohta ühtseid ter-
mineid välja kujunenud. Püüan leida vasteid saksa keeleruumist, kuna Eesti
alad on kuulunud mõisakultuuri mõjude kaudu pikalt Saksa kultuuriruumi.
Saksamaa on saanud metallpitside materjalide terminoloogias mõjutusi
omakorda prantsuse ja hispaania keelest. Kuna praegu on rahvusvahelises
metallpitsi terminoloogias kasutusel ühtsed terminid, leian, et eesti keelde
tõlkimine ei oleks siinkohal paslik, sest see raskendaks soovijatel võimalust
leida metallpitsi tegemiseks vajalikke materjale. Küll aga on oluline lahti sele-
tada ühe või teise materjali olemus.

Praegu kasutatakse metallpitside materjalide nimetustena järgmiseid
mõisteid:

1. Metall-lint ehk -leht

Sõna *Plätt* tähistab saksa keeles lamedaks valtsitud traati. Kasutusel on
ka sõnad *Lahn* ja *Plasch* (Stang *et al.* 2013: 52). Inglise keeles on materjali
nimetus *metal strip* (Dye 2013: 8). Eesti keeles võiks seda materjali nime-
tada metall-lindiks, lamedaks metall-traadiks või -leheks. Tehniliselt on tegu

1 Tsementiitimine ehk tsementeerimine on süsinikuvaeste teraste pinna rikastamine
süsinikuga difusiooni teel.

lamedaks valtsitud traadiga (foto 7). Traat võib olla valmistatud mistahes metallist. Metall-leht võib omakorda olla plisseeritud, punkteeritud või lainelise mustriga. See saadakse, kui algselt lamedaks valtsitud metall-leht lastakse teist korda läbi mustrilise valtsi. Lisaks sellele, et lame metall-leht on pitsis iseseisev materjal, on see ka tooraine mähitud metallniidi tootmiseks, mis on samuti üks põhilistest metallpitsi materjalidest. Metall-leht on tähtsaim metallpitside valmistamise materjal. (Stang *et al* 2013: 52.)

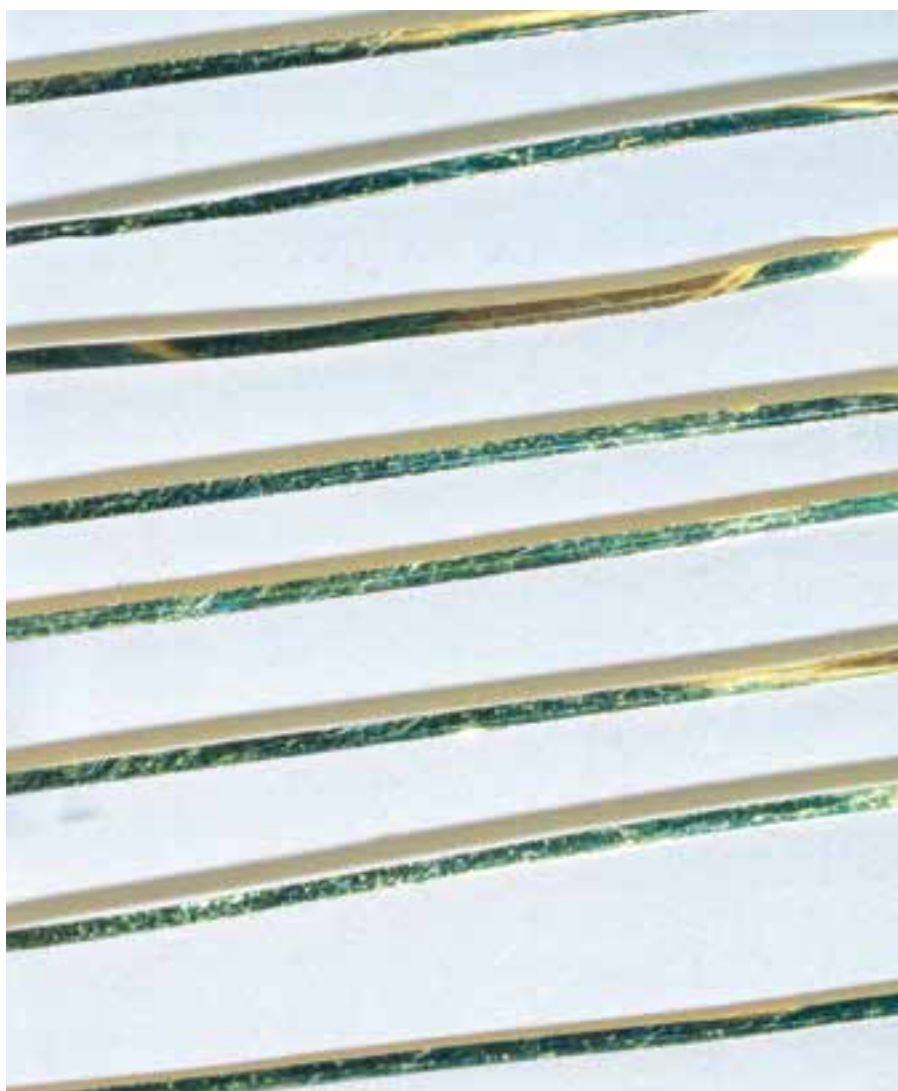

Foto 7. Metall-lint. Allikas: Stang *et al.* 2013: 53. J. Kuckla foto.

Fotod 8–10. Mähitud metallniidid: metall-lint on ümber niidi mähitud tihedalt; metall-leht on ümber niidi mähitud hõredalt; metall-leht on ümber niidi mähitud väga hõredalt. Allikas: Stang *et al.* 2013: 58. J. Kuckla fotod.

2. Mähitud kuld- ja hõbeniidid

Koos metall-lehega kasutatakse metallpitside niplamisel n-ö mähitud kuld- ja hõbeniite (fotod 3–4). Niidi südamik oli siidist, linasest või puuvillasest niidist ja see oli naturaalselt, valget või musta tooni. Tänapäeval on südamikuks tihti sünteetiline materjal ja see on kuldsel kollast ja hõbedasel valget värvi. Sünteetilisest materjalist südamiku eesmärk on valmistada metallniiti võimalikult vastupidavast materjalist. Olgu niidisüdamik mistahes materjalist, alati iseloomustab mähitud kuld- või hõbeniiti südamiku ümber keritud metall-lint. Mähitud metallniite valmistati kuldsel, hõbedasel, vanakuldsel või vanahõbedasel värvi.

Mähitud kuld- ja hõbeniididel on erisuguseid mähkimise variante. Eristatakse tihedalt mähitud niiti, kus metall-leht on tekstiilniidi ümber mähitud nii tihedalt, et sisuks olevat niiti ei ole näha (foto 8). Kui metallniiti ei ole päris tihedalt ümber sisuniidi mähitud, jääb viimane metall-lindi vahelt paistma (foto 9). Kolmas mähkimise võimalus on selline, kus metall-leht on ümber sisu mähitud väga hõredalt ning see on metall-lindiga kontrastset värvi niidist. Sel juhul on sisuniiti rohkem näha kui metall-lehte (foto 10). (Stang *et al.* 2013: 56.)

Kui niidi sisu ei ole ühtlane, vaid laineliselt, pärlendavalt, korgitserilaadselt või kortsutatult kedratud, nimetatakse neid eri materjalisorte *frisé*, *kraus* või *bouillon* (Klein, Haarmann 2001: 55). Lisaks on veel mitmeid teisi metallniplispitsi materjalide nimetusi (*band*, *ondé*, *diamanté*, *bouillon*, *gimpe* jne), kuid kuna ma neid Eesti rahvarõivaste metallniplispitsides ei leidnud, ma nendel pikemalt ei peatu.

Mina kasutan metallniplispitside valmistamisel firma Hartmann & Deffner GbR e-poest tellitud metallniite. Need on liigitatud ehsate kuld- ja hõbeniidide kategooriasse. Mähitud niidid kannavad nimetust *Gespinst*, metall-leht nimetust *Lahn/Plätt* ja säbrulised niidid nimetust *Frisee* ja *Cordonett*. Kõiki materjale on mitmes jämeduses.

Foto 11. Metallniplispitsi pulgad.
Angelika Nõpsi foto.

Kui mähitud niite tuleb hinnata silma järgi ning võrreldes, siis leht-metalli number näitab lehe laiust, mida saab mõõta digitaalse nihkkaliibri abil. Kõik materjalid on nikeldatud vastavalt kuldseks (*nickel-gold*) või hõbedaseks (*nickel-silber*).

Metallpitsi pulgad erinevad tavalistest pitsipulkadest, sest need on konksukesega (foto 11). Seda on vaja, et metalliga kaetud niit töö käigus ei murduks. Metall-lehe niplamiseks kasutatakse kas pehmendatud konksuga pulki (foto 11 kõige vasakpoolsem pulk) või puust konksuga pulki, mille konksuosa on vahatatud.

Metallpitsi on parem niplata rullpadjal. Sobib ka n-ö Soome tüüpi padi. Fotol 12 on näha pooleli olev metallniplispits. Oluline on, et pulgad oleksid rippuvas asendis ja pulkade loomuliku raskuse toimel oleks niit võimalikult pinges.

Foto 12. Pooleli olev metallniplispits padjal. *Angelika Nõpsi foto.*

Eesti pitsidel on materjalina kasutatud eri jämedusega mähitud niite ning siledat metall-lehte. Pitsides kasutatud metall-leht oli ainult hõbedast või kuldset värvi ning mitte ühelgi korral lakitud punast, sinist või rohelist värvi. See asetab meie pitsid pigem vanemasse ajajärku. Valimis olevatel metallpitsidel puudusid litrid, kuigi litter on olnud esemete kaunistamisel tuntud, neid ömmeldi tanude ja käiste külge. See väide kinnitab samuti Eesti rahvarõivaste pitside kuulumist vanimasse ajajärku, sest pitsi sisse niblatud litrid on uuem – 20. sajandi nähtus.

Toetudes Sari Marjut Rainne uuringule Jaani seegi metallpitside kohta, julgen väita, et osal muuseumiesemetel on kasutatud hõbedast pitsi, millel on näha musta ja kollast paatinat. Kollaka värvi tõttu arvatakse, et tegu on kuldpitsidega. Kollane toon on tekkinud vase oksüdeerumisest. Vahel võib hõbedale tekkida kollakaspunase tooniga korrosioonihihte, mille värvus sarnaneb kullaga (Duczko 1985: 29). Samuti näitasid Jaani seegi kalmistu pitside uuringud, et nende valmistamisel pole kasutatud kulda. Energiadispersiivse röntgenmikroanalüüsi tulemused osutasid nende peaaegu 100% hõbe- ja alla 1% vasesisaldusele. (Rainne 2010: 313.) Neid materjaliuuringu tulemusi saab üle kanda ka muuseumiesemetele, sest kalmistule matmise lõpuperiood kattub poole sajandi ulatuses käesolevas töös käsitletud pitside dateeringuga. Vanim pits pärineb 1714. aastast. Kalmistu kõige hilisemad hauad pärinevad 18. sajandist, sest 1772. aastal lõpetati linna kirikaedadesse matmine nakkushaiguste kartuses Vene keisrinna Katariina II korraldusega (samal: 302).

Tänapäevased materjalid on tugeva läikega ning võivad olla algselt liiga läikivad. Läbi viidud eksperimendi tulemusena selgus, et kaks kuud (01.01.2015–28.02.2015) lõunapoolsel aknalaual olnud kuldne pits muutus tuhmimaks. Seega, kui soovitakse liiga tugevat läiget mahendada, saab seda teha lihtsate koduste vahenditega, jättes eseme valguse kätte. Siiski soovitan metallpitsiga kaunistatud esemeid hoida kuivas ja pimedas kohas, et säilitada nende läiget.

Kokkuvõte

Artikli eesmärgiks oli selgitada metallniplispitside levikut Eestis, nende pitside kasutamise otstarvet ja päritolu, analüüsida metallpitside valmistamiseks kasutatud materjale, tehnoloogiat ja töövõtteid. Artikkel põhineb minu poolt valmistatud 12 pitsi rekonstruktsioonil. Artikli aluseks on MUISi ja Eesti Rahva Muuseumi esemekogu põhjal minu poolt koostatud metallniplispitsiga kaunistatud esemete andmebaas. Valimi suuruseks oli 223 eset.

Niplispitsi tehnikas valmistatud metallpitsid on Eesti rahvarõivaste oluline kaunistuselement. Üllatuslikult on metallpitsi kasutatud Hiiumaal, kus

muidu tavapärasest linasest materjalist tehtud niplispsid rahvarõivaste kaunistamisel kasutust ei leidnud.

Metallpitside valmistamise eksperiment õnnestus, sest leidsin nende valmistamiseks sobiva tänapäevase materjali. Siiski ei julge ma väita, et kasutatud materjal oli autentne. Täiendavalt vajaks uurimist rahvarõivastel kasutatud metallpitside keemiline koostis ja päritolu. Kui lähtuda ERMi andmetest, siis metallpitse ei tehtud ise, vaid need osteti. Andmeid metallpitside valmistamise kohta Eestis ei õnnestunud leida, seega on praegustel andmetel kehtiv hüpotees, et metallpitsid toodi Eestisse ekspordiartiklina.

Talurahva võimalused, sh rahanappus, liikumiskiirangud ja kaubavahetuse piiratus, mõjutasid kindlasti nende võimalusi pitse hankida, sest pitsid polnud ju esmatarbe-, vaid pigem luksuskaubad. Siiski tuleb kõrgelt hinnata talurahva vajadust ilusate asjade järele ning soovi kaunistada oma rõivaste silmapaistvaid detaile veelgi rohkem – kasutades selleks kuld- või hõbepitse.

Angelika Nöps näitab niplispsiti tegemist
Mardilaadal. Foto: P. Halberg

Angelika Nöps (sündinud 1973) on lõpetanud Tallinna Kergetööstustehnikumi rahvusliku käsitöö eriala ning omandanud Audentes-Mainor Ülikoolis ärikorralduse õppesuunas finantsjuhtimises bakalaureusekraadi. Tegeleb niplispsitiga alates 1991. aastast. Angelika Nöps juhendab Tartus niplispsiti klubi, on läbi viinud mitmeid õpitubasid ning õpetanud niplispsiti Tartu Rahvaülikoolis. Raamatu „Eestimaa pitsid. Niplispsiti õpetus ja mustreid“ (kirjastus Pegasus 2013) kaasautor. 2015. aastal lõpetas TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia magistriõppe, uurimistee- maks Eesti rahvarõivastel kasutatud metallniplispsid. Tema hobideks on käsitöö ja raamatupidamine.

Allikad

- Duczko**, Wladyslaw 1985. *The Filigree and Granulation Work of the Viking Period. An Analysis of the Material from Björkö*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Dye**, Gilian 2013. *Surface Decoration in Silk and Metallic Thread*. Glasgow: Clevedon Press.
- Falejeva**, Valeria Aleksandrovna 1983 = Фалеева, Валерия Александровна. *Русское плетеное кружево*. Ленинград: Художник РСФСР.
- Hupel**, August Wilhelm 1777 [1993]. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland II*. Tallinn: Olearius.
- Kaarma**, Melaine, **Voolmaa**, Aino 1981. *Eesti rahvarõivad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kala**, Tiina, **Kreem**, Juhan, **Kõiv**, Lea, **Mäeorg**, Kalmer, **Mänd**, Anu, **Parts**, Triin (koost.) 2014. *Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 14*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Klein**, Jutta, **Haarmann**, Mariet 2001. *Geklöppelte Metallspitzen. Rekonstruktionen alter Gold- und Silberspitzen*. Aachen: Deutscher Klöppelverband.
- Knoff**, Erika 2007. *Klöppelspitzen. Eine Zeitreise*. Gammelby: Barbara Fay Verlag.
- Konsin**, Kalju 1967. *Eesti pitsid*. Tallinn: Kunst.
- Kurrik**, Helmi 1931. Eesti pitsid. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 6*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 87–119.
- Kurrik**, Helmi 1938. *Eesti rahvarõivad*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Leinbock**, Ferdinand 1925. Kabi- ja pottmütsid. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 1*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 89–103.
- Linnus**, Jüri 1967. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastajana. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XXII*. Tallinn: Valgus, 121–152.
- Linnus**, Jüri 1975. *Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Tallinn: Valgus.
- Malmberg**, Kristina 2002. *Knippling – Ett hantverk med spets – Om kvinnor och knyppling i estlandssvensk tradition*. Partille: Warne Förlag.
- Manninen**, Ilmari 2009 [1927]. *Eesti rahvariiete ajalugu*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Moora**, Harri (toim.) 1957. *Eesti rahvarõivaid XIX sajandist ja XX sajandi algult*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Pullat**, Raimo 1997. *Tallinna Saksa kaupmeeste varandusinventarid 1702–1750*. Tallinn: Estopol.
- Pullat**, Raimo 2002. *Tallinna Saksa kaupmeeste varandusinventarid 1752–1775*. Tallinn: Estopol.
- Põltsam-Jürjo**, Inna 2013. *Pidusöögist näljahädani. Söömimine-joomine keskaja Tallinnas*. Tallinn: Hea lugu.
- Rainne**, Sari Marjut 2010. Metallpitsid Tallinna Püha Johannese hospidali (Jaani seegi) kalmistu haualeidudes. – *Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest. Muinasaja teadus 21*. Tallinn: Ajaloo Instituut, 297–317.
- Stang**, Marianne, **Reichann**, Jutta 2013. *Edel Glanz. Abenberger Spitzensätze aus Gold und Silber*. Überbach-Palenberg: Forum Alte Spitze GbR.
- Talve**, Ilmar 2004. *Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa.
- Viires**, Ants 2006. *Tallinna kaupmeeste ja talurahva vahelised sidemed 18. sajandil. Vana Tallinn XVII (XXI)*. Tallinn: Estipol.
- Viires**, Ants 2008. Ajalugu ja rahvakultuur. – *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Enstüklopeediakirjastus, 40–50.
- Viires**, Ants 2009. Sissejuhatuseks. – *Eesti rahvariiete ajalugu*. Ilmari Manninen. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 15–17.

Käsikirjalised allikad

Vuks, Tuuliki 2002. *Niplispits ja selle areng Eestis 20. sajandi algusaastatel*. Magistritöö. Tartu: Eesti Maaülikooli agronoomia teaduskond. Käsikiri Eesti Maaülikooli raamatukogus.

Rainne, Sari Marjut 2008. *Eesti arheoloogilised metallpitsid*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut. Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi raamatukogus.

Arhiiviallikad

EA 48 – V. Fuchs 1948, Teatmematerjal
Kihelkonna, Mustjala, Püha, Kärkla kihelkonnast

EA 48 – Virve Sion 1948, Teatmematerjal
Muhu kihelkonnast

EA 49 – 1948, Teatmematerjal
Rõuge kihelkonnast

EA 61 – 1954, Teatmematerjal Jõhvi kihelkonnast

EA 61 – 1954, Teatmematerjal
Simuna kihelkonnast

EA 80

ERM A materjalid

Artiklis kasutatud lühendid

ERM A – Eesti Rahva Muuseumi esemekogu

ERM EA – Eesti Rahva Muuseumi
etnograafiline arhiiv

MUIS – Eesti Muuseumide Veebivärv
(www.muis.ee)

Metal bobbin lace on Estonian folk clothing

Abstract

The metal laces made using the bobbin lace techniques on Estonian national costumes have received unreasonably modest attention. Unlike other types of lace that have been studied in the 20th and 21st centuries, there is no information regarding the use of metal laces in Estonia.

In order to better understand the background of national costumes decorated with metal laces, one needs to be familiar with the political, economic and educational life of the time. The research questions set in this article concern the spread of metal lace used on Estonian national costumes, the technology used and the contemporary materials for making metal bobbin lace. I discuss the spread of laces and the purpose of use thereof; also, I provide an overview of the technological aspects that the makers of national costumes can rely on to create authentic national costumes.

The items decorated with metal bobbin lace preserved in the Estonian National Museum date back to a period from 1714 (Kadrina pot-shaped cap ERM 16362) to around 1900. Hence our ancestors held the beauty of metal lace in high esteem and used it to decorate their clothing for almost 200 years. During this period, present-day Estonia was divided in two – Estonia and Livonia – and the country had been under Russian rule since 1710. Metal bobbin lace is widespread primarily in northern and western Estonia and on the islands. The use of bobbin lace decreased after 1860 when crochet lace pushed it into the background, as the former required more time and more resources.

This article examines the period from the early 18th century to the late 19th century. Based on the collections of the Estonian National Museum, I created a database of 223 items decorated with metal bobbin lace.

Metal bobbin lace was used to decorate midriff blouses, head covers and aprons – in short, the technique was used to decorate items which play a central role in clothing. Items of clothing decorated with metal bobbin lace were considered fancy. The use of linen lace in Estonia has been documented, but there is no data on the making of metal lace locally. In the course of my research, I was not able to find any reference to metal bobbin lace being made locally. The few explanations that can be found in the object legends in the museum refer to metal lace as a purchased good. The need of the peasantry for beautiful items should be highly appreciated and the desire to decorate one's clothes with remarkable details even more so – using expensive purchased goods like gold or silver lace.

Trade connections between Tallinn and Russia were tight; therefore, we can claim for certain that goods produced in Russia, including metal lace, could have found their way into sales outlets in Tallinn. We find a series of references to gold and silver laces in the trilogy of source publications of the property lists of German merchants in Tallinn in the 18th century. Unfortunately, most of the laces do not include references to their origins, and the information given is limited to the amount and material. Thanks to trade connections with foreign countries, even the peasantry had the possibility to purchase lace. In addition to town stores, they were also able to buy lace at fairs or from peddlers.

As metal laces with slight variations in patterns were produced from the 17th-19th centuries in several European lace centres, it is difficult to name the specific place from which the laces found in Estonia might originate. It is probable that the metal laces found here were imported from Europe.

Many of the laces are similar. Wide laces consist of a wavy band whose waves are separated with a fan motif. Many of the laces have small teeth joined by a net. The edges of the lace can be wavy or straight, but with one exception they are all attached to textile, and not used as lace between the textile or on the end of the textile.

In the article, I give an overview of different materials that have been used to make historic metal lace and which are accessible to contemporary masters. The availability of suitable material enabled me to make new metal lace based on the examples. However, I do not dare to claim that the material used was authentic. In the future, the chemical composition and the origins of metal laces used on national costumes deserve further research.

Key words: bobbin lace, metal bobbin lace, tinsel lace, national costumes, lace making, materials for making metal bobbin lace